

СТАТТІ

55-річчя Перемоги

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

Друга світова війна та історична пам'ять*

Союзники по коаліції: друзі чи вороги?

Однозначно суб'єктивістською є тенденція (вона міцно вкоренилася у радянській історіографії в часи "холодної війни" із Заходом) подавати розгром третього рейху винятково як заслугу Радянського Союзу. Справді, СРСР відіграв вирішальну роль у розгромі Німеччини. Протягом перших трьох років війни на радянсько-німецькому фронті знаходилося дві третини всієї німецької армії. Найбільших втрат вермахт зазнав на Східному фронті — вони були вчетверо вищі, ніж на західноєвропейському, середземноморському та північноафриканському театрах воєнних дій. За час війни радянські війська знищили, взяли в полон або розгромили основні сили Німеччини та її союзників, які втратили тут 75 % живої сили і військової техніки.

Однак абсолютизувати вклад Радянського Союзу у Перемогу не варто, оскільки СРСР був одним з членів антигітлерівської коаліції. Так, він посідав у цьому альянсі провідне місце, але ж на таку саму роль претендували США і Великобританія. Та роль останніх розцінювалась у радянській літературі традиційно негативно: і своїх зобов'язань вони не виконували, і гострих ситуацій уникали, і взагалі тільки й мріяли, аби якось зашкодити інтересам СРСР. Ставлення ж останнього до союзників подавалося як незмінно бездоганне (так, мабуть, воно і було).

Безсумнівним є те, що керівні кола союзних країн у своїх діях виходили передусім з власних егоїстичних інтересів. Але дії союзних держав на фронтах Другої світової війни відігравали важливішу роль, ніж це оцінювалося у радянській історіографії. Найпереконливішим прикладом може слугувати Нормандська десантна операція союзників 1944 р. У вітчизняній історіографії Другої світової війни справедливо підкреслювалося, що англо-американські війська, діючи у порівняно сприятливих умовах, зазнавали великих втрат, бо просувалися надто повільно, а отже, захопили плацдарм менший, ніж планували. Однак замовчувалося те, що у цілому це була одна з найбільш вдалих операцій у світовій воєнній практиці. Бездоганно спланована й організована, вона стала певною мірою взірцем великомасштабних операцій такого роду. Не визнавалося, звичайно, і те, що ця операція сприяла успішному проведенню таких воєнних кампаній на радянсько-німецькому фронті, як завершення визволення України і Білорусії, оскільки значною мірою відволікала увагу командування німецької армії, сковувала її резерви.

Проте тенденція до об'єктивності і врівноваженості, властива сучасному поглядові вітчизняних дослідників на Нормандську операцію, на жаль,

* З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 3.

не є притаманною для зарубіжних оцінок її. Відомо, що ще в 1984 р., прибувши на святкування 40-річчя з часу висадки союзних військ у Нормандії, тодішній президент США Рональд Рейган, виходячи з вертольота, який доставив його на "місце бойової слави", не зміг стримати подив, коли побачив радянських військових, запрошених на ювілей: "А росіяни що тут роблять?". Сказано було від щирого серця — дійсно, що їм було там робити: це ж не Червона армія, яка, розпочавши на 12 днів раніше запланованого строку грандіозний наступ від Балтики до Карпат і заплативши за це додатковими тисячами загиблих солдатів та офіцерів, врятувала і знамениту Нормандську операцію, і взагалі союзників від катастрофи в Арденнах.

Прикро нині читати у зарубіжній пресі оцінку відкриття "другого фронту", дану вищими посадовими особами Сполучених Штатів Америки, як "поворотного пункту в ході Другої світової війни". Подається так, нібито переважна більшість німецьких дивізій перебувала не на Східному фронті і тут були розгромлені, і не було ні Московської, ні Сталінградської, ні Курської битв, які остаточно вирішили долю вермахту. "Необхідно пам'ятати, — пише англійський історик А. Тейлор, — що, коли японці завдали удару по Перл-Харбору, німці вже були зупинені під Москвою; коли англійці перемагали під Ель-Аламейном, Сталінград знаходився в облозі, і коли англо-американці висадилися в Сицилії, росіяни вигравали битву під Курськом..."²⁴.

Негласним правилом для радянських дослідників, які розробляли тематику історії Другої світової війни, було приниження значення матеріальної допомоги, яку надавали СРСР союзники, її, як правило, обов'язково співвідносять із загальними воєнними потребами Радянського Союзу та його виробництвом. Але, якщо судити з оголошених цифр, допомога союзників (з 7 листопада 1941 по 20 вересня 1945 р. — майже 22 тис. літаків, 16 тис. танків і бронемашин, приблизно 600 бойових кораблів, 410 тис. автомашин, а також 15 млн пар взуття, 35 тис. радіостанцій, 1 млн т зерна, 730 тис. т консервованого м'яса тощо) відіграла-таки свою роль у тому, що Червона армія зуміла вистояти під ударами переважаючих сил німецької армії аж до завершення перебудови економіки та відновлення воєнно-економічної бази країни.

І хоча справедливо підкреслюється, що значну частину цього майна не було додано СРСР, а також, що радянська економіка виробила набагато більше озброєння (137 тис. літаків, 104 тис. танків, 788 тис. гармат тощо), особливо цінною була союзницька допомога у перший, найважчий період війни (скажімо, в ході контрнаступу радянських військ під Москвою, коли виробництво на вітчизняних заводах у зв'язку з евакуацією досягло найнижчих показників), а також у повоєнні роки, коли треба було долати розруху, а населення потерпало від нестачі продовольства, одягу і медикаментів (план ЮНРРА).

Так, допомагаючи стікаючому кров'ю народу, який прийняв на себе основний тягар війни проти фашистських агресорів, союзники думали, як завжди, передусім про власний інтерес. Але ж без їхньої допомоги було б іще важче. Не будемо цього забувати...

Камінь спотикання української історіографії

Серед багатьох тем, які не можуть викликати почуття задоволення повноцінністю наукового аналізу, оцінок чи станом завершеності дослідницької розробки, є така, що своєю науково-політичною вагомістю, суспільним значенням привертає особливу увагу в історіософському плані. Саме у ньому і передусім, звичайно, у дослідницькому аспекті, оскільки для історіографічного її розгляду підстав майже немає.

Йдеться про обширну й багатопланову, до того ж хворобливу і, що особливо важливо, вкрай злободенну тему — фашистський окупаційний режим. Україна, безумовно, була головним об'єктом гітлерівського «Дранг нах остен». Але зосереджувалися зажерливі погляди будівничих німецьких рейхів на цій території, формувалися хижацькі апетити щодо неї набагато раніше. Ї вгледіли в українській землі зручне, близьке і багатюще колоніальне володіння могутньої Великонімеччини, яка, хоч і динамічно розвивалася, була позбавлена колоній, що "задарма" дісталися більш спритним хижакам — Англії, Франції, іншим європейським країнам.

"Україна — німецька Індія" — цей ідефікс німецьких геополітиків був узятий на озброєння націонал-соціалістичною партією мало не з перших її кроків. А з приходом до влади у Німеччині Гітлер та його поплічники навіть не вважали за потрібне приховувати свої наміри силою захопити Україну як головну умову тривалої війни третього рейху за світове панування.

З усіх країн, окупованих Німеччиною під час Другої світової війни, чи не найбільше постраждала Україна, оскільки інтерес до неї з боку нацистських хижаків, як бачимо, був особливий. Україна стала беззахисною жертвою зажерливих німецьких експансіоністів, об'єктом небаченого ще в її історії кривавого терору, грабіжницького розбою, нещадної експлуатації позбавленого будь-яких людських прав населення, що дістало у гітлерівців назву, характерну для жителів колоній, — "тубільці". Людські втрати України від окупації становили, як відомо, 5625 тис. цивільного населення та військовополонених таборів, розташованих на її території. Українська економіка була вщент зруйнована та розграбована, культурні здобутки сплюндровано. Картини українського апокаліпсиса доповнювали повернення України до стану абсолютної бездержавності (навіть формальної), розчленування її суверенної території з передачею цілих регіонів союзникам Німеччини по війні проти Радянського Союзу як компенсацію.

З появою фашистських окупантів саме поняття "Україна" вже не відбивало його змісту, не було назвою території, включеної до рейху як складова "великонімецького простору". Це була, скоріше, назва інституції (рейхскомісаріат "Україна", дистрикт "Галичина"). Мав рацію намісник Гітлера у рейхскомісаріаті "Україна" Еріх Кох, коли твердив: "України немає. Ми, народ панів, тут господарі".

Саме під час фашистської окупації та після неї українському народові довелося відчувати на собі в усій повноті нищівну дію тоталітарних режимів, що мала далекосяжні деструктивні морально-психологічні та демографічні наслідки. Водночас без перебільшення можна твердити, що вигнання Червоною армією найлютіших за всю українську історію ворогів — фашистів було порятунком України, поверненням до життя самої української нації, заклало базу для створення у майбутньому суверенної і соборної Української держави.

Нині, через 55 років, звідавши різних тлумачень та віянь і заново осмислюючи далекі події Великої Вітчизняної війни, не можемо не визнати: український народ в 1941—1944 рр. реально опинився перед загрозою втрати своєї території й поневолення, неминучого зникнення, як це сталося з деякими колонізованими народами Африки, індіанцями Північної Америки тощо. Якщо не відбулося українського холокосту, то завдяки тому, що сам народ, пізнавши всі "принади" фашистського "нового порядку", оголосив йому війну не на життя, а на смерть, і тому, що на допомогу йому прийшли всі народи могутньої держави — СРСР.

Саме під час окупації виявився "момент істини" у ставленні українського народу і до Батьківщини, і до радянської влади. Якщо у 1941 р. чимало людей, не будучи задоволеними більшовиками та їхньою політикою, сприй-

мали німецьких завойовників як визволителів, плекаючи надії на повернення "старих добрих часів", то в 1943—1944 рр. у відступаючої з України німецької армії "земля горіла" під ногами. Це було полум'я народної війни — чи не весь український народ за час окупації став народом-антифашистом, розпізнавши справжню суть фашизму і його "нового порядку".

Саме в умовах фашистської окупації з усім драматизмом проявилася віковична роз'єднаність української нації на східну та західну гілки. Дорого обійшлося це Україні, негативно позначившись на народному опорі спільному ворогові — фашистським окупантам. І понині не вщухає запальна полеміка, супроводжувана ненавистю, полеміка, що спалахнула піввіку тому, з приводу ролі Організації українських націоналістів у Другій світовій війні та взаємин її провідників з нацистами.

На відміну від радянських партизанів, які своєю метою однозначно визначили захист українського народу, України, ОУН—УПА намагалася будь-якою ціною добитися державної незалежності України. Оунівські керманічі ніби не помічали, що третій рейх, включивши Україну до "великонімецького простору" як колоніальне володіння, тим самим зняв з порядку денного питання української державності. І мельниківці, і бандерівці, плекаючи надії на Німеччину, спочатку як на визволительку від більшовиків й гаранта української державності, а відтак як на єдину захисницю від Червоної армії, не змогли досягти жодної поставленої мети.

Натомість нацистські проводирі зуміли ошукати й використати їх у власних інтересах. Ні для України, ні для ОУН альянс "Наці-ОУН" ніякої користі не приніс, а от шкоди... Та нехай краще скаже про цей прорахунок один з тверезомислячих провідних діячів ОУН (б) Ярослав Гейвас: "Першою і незмінною причиною нашої евентуальної співпраці з німцями були надії і вигляди на очевидні користі для народу й остаточний розрахунок, що така співпраця приведе до здобуття самостійності... Ми знаємо, що під таким оглядом були серед тогочасних провідних українських чинників ілюзії... Ілюзії, очевидно, були помилкою, це можна зрозуміти, але виправдати не можна й не треба. Але вони були фактом, якого також заперечувати не можна і не треба"²⁵.

В цілому погоджуючись з оцінкою Я. Гейваса, зробимо деякі уточнення. Говорячи його словами, політику співробітництва з німецькими окупантами дійсно визначали "провідні українські діячі". Однак, яке відношення до цього мала далека від панів-провідників з їх політичними хитроумностями забита й неписьменна повстанська сірома? Хіба справедливо всіх цих людей, які щиросердно вірили, що виборюють у лавах УПА волю й незалежність України, звинувачувати у злісному колабораціонізмі?

Навіть побіжний перелік вузлових історико-політичних проблем періоду окупації вказує на виняткове його значення у наступному історичному процесі. Але, як це не прикро, українська історіографія не може похвалитися скільки-небудь вагомим історіографічним здобутком. Більше того, він настільки скромний, що навіть не потребує спеціального розгляду. Це, по суті, лише два документальних збірники (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр. — К., 1963 та Історія застерігає. — К., 1986), невелика книжка М. В. Ковалю "Історія пам'ятає. Кривавий шлях фашистів на Україні" (К., 1965), а також кілька розділів у колективних працях (Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944 гг. — К., 1985; тритомне видання "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941 — 1945 рр." — К., 1967—1969) та окремі журнальні статті.

Чим же пояснити таку прикру історіографічну прогалину? Відсутність дослідницького інтересу? Браком джерел? Морально-психологічним

фактором? Справа, вважаємо, полягає в іншому. Тематика, пов'язана з окупаційним режимом, була небажаною з політичних міркувань. Адже на тривалий час (від півроку до трьох років) у сфері антагоністичного соціально-політичного режиму та ідеології опинилася велика частина території (1800 тис. кв. км) та населення (понад 80 млн чол.) Радянського Союзу. В умовах сталінського тоталітаризму з його маніакальною підозрілістю, несамовитим пошуком ворогів усі ці люди автоматично втрачали довіру влади і включалися до числа нелояльних, а будь-які суспільні процеси, що відбувалися на окупованій території, крім, звичайно, підпільно-партизанського руху, контролюваного комуністичною партією або НКВС, вважалися не вартими спеціальної уваги науковців. В результаті, коли література (включаючи мемуарну) про рух Опору налічує кілька сотень назв праць, то доробок про об'єкт цієї боротьби — всього декілька назв.

Ставлення до тематики фашистського окупаційного режиму на Україні не змінилося і нині, незважаючи на наявність належних джерел і відсутність обмежень. Сьогодні історики захопилися (і цілком виправдано) тематикою, пов'язаною з наслідками епохи сталінського тоталітаризму — голодоморами, репресіями тощо. Злочини ж фашистів — знову наче в тіні...

Але ж історична наука — наука точна, вимоглива, капризів політики не любить. І коли настав час вирішувати проблему компенсації Німеччиною відшкодувань жертвам фашистського геноциду і каторжної підневільної праці, далася взнаки відсутність належної та надійної науково-інформаційної бази. Нині, коли історія фашистського розбою на Україні, здавалося б, оповита туманом забуття, обставини, пов'язані з вирішенням проблеми "нацистського золота" та компенсаційних виплат жертвам нацизму, змусили вже на урядовому рівні ставити перед науковцями та архівістами завдання ґрунтовного вивчення й аналізу періоду окупації України фашистським рейхом. Воістину: "історія карає за незнання її".

Нові часи — нові міфи

Обстановка ідеологічного плюралізму та аморфної багатопартійності сучасного українського суспільства створила умови не тільки для перегляду смислового навантаження старої ідеологізованої історіографії, розвінчання тих її положень, які не відповідали правді історії, а й для формування нових міфологем, що ґрунтуються на новій політичній кон'юктурі. Хоча нібито зрозуміло, що за своєю суттю й призначенням міфологія — як стара, так і нова — є антиподом історичної науки, а для людей емоційних, схильних до легковір'я й перебільшень, цілком її замінює.

Заради справедливості слід зауважити, що зусилля, спрямовані на утвердження модних версій, докладаються передусім новоорієнтованими авторами, які, з усього видно, не ставлять метою утвердження істини і діють методами, що не викликають поваги.

У ролі міфотворців нерідко виступають самодіяльні письменники. Дніпропетровська аматорка Л. Романчук, взявшись повідати трагічну історію антифашистського підпілля м. Синельникове у своєму творі "Жовті сліди на гарячому попелі", виданому 1998 р. у Дніпропетровську²⁶⁻³⁰, не тільки не зуміла розібратися у причинах його загибелі, але й безнадійно заплутала непросту історію цієї організації. Неспроможними, хоч і претензійними, є вигадані Л. Романчук версії загибелі й інших підпільних організацій. Правильно підмітивши, що нерідко ці організації зазнавали провалу якраз напередодні приходу радянських військ, Л. Романчук буквально "з пальця висмоктує" таке "пояснення": при наближенні Червоної армії засилалася з Великої землі "спеціальна людина" із завданням видавати підпільників гестапо. Подаються і пояснення таких підступних дій,

ясна річ, кого: московського керівництва. Вони так само надумані та найвні, як і сама версія. Найголовнішим з них був начебто страх перед підпільниками-антифашистами, котрі, виявляється, "вдихнули повітря свободи" (і це в умовах фашистського терористичного режиму!).

Втім, факти провалу антифашистського підпілля якраз напередодні вигнання окупантів дійсно були (узяти хоч би Київ чи Вінницю). Проте справжня причина в іншому. Фашистським спецслужбам за допомогою колабораціоністів вдавалося, як правило, узяти "під ковпак" практично кожену скільки-небудь помітну підпільну організацію. Відповідно до звичайної поліцейської практики до них укорінювалися агенти, які стежили за кожним кроком, а перед відступом це розшифроване підпілля ліквідовували. Отже, замість вдумливого з'ясування всіх перипетій справи автор, на жаль, пішла іншим шляхом, шляхом примітивних вигадок "на злобу дня".

Свій "вклад" у заплутування й без того вельми непростих подій української історії періоду війни з фашизмом вносить така категорія авторів, як "очевидці". Один з них, киянин Ю. Краснощок, через 57 років (!) пригадав київські пожежі та розстріли єврейського населення у Бабиному Яру. Ну, була людина свідком подій, ну, повідала б вдячним читачам про те, що бачила, пережила. Так ніж... У газеті "Урядовий кур'єр" (за 15 серпня 1998 р.) подано "осмислення" Ю. Красношеком сумнозвісних подій. Не утруднюючи ні себе, ні газету наведенням хоч якихось вірогідних документальних підтверджень, але виявляючи завидну безапеляційність, він "запатентував" нову версію причин вибухів та пожеж і розправи фашистів над євреями.

Ю. Краснощок не заперечує події у Бабиному Яру, що мали місце у вересні 1941 р., як роблять за нинішніх часів деякі зарубіжні й місцеві автори, однак намагається внести "свій" акцент у їх тлумачення. На його думку, винуватцем вибухів, що призвели до великих пожеж, був Сталін. Виявляється, "вождь" з'явився проголошення у Львові 30 червня 1941 р. незалежної Української держави. Причому так налякався, що наказав знищити весь центральний район столиці, аби позбавити новоутворений український уряд апартаментів. Якщо Краснощок так добре інформований про сталінські заміри і взагалі про таємниці воєнних подій, то можна було б запитати в нього: навіщо ж Сталіну було висаджувати в повітря Хрещатик і три кілометри прилеглих вулиць (усього 940 будинків) у кінці вересня 1941 р., якщо ще на початку липня того року Гітлер та його оточення, не визнавши проголошення Української держави, репресували новостворений український уряд, розмістивши його на правах інтернованих осіб у концтаборі Заксенгаузен?

Так само легковажна, не підтверджена ані фактами, ані логікою подій спроба Ю. Красношека довести пряму залежність розстрілів єврейських жителів Києва від вибухів та пожеж у центральній частині міста. Він так і пише: не знищували б більшовики Хрещатик — не вбивали б гітлерівці київських євреїв. Отакої! Виходить, за Красношеком, фашисти не такі й винні...

Щоб судити про заміри фашистських душогубів, спрямовані на проведення широкомасштабного геноциду щодо "жидобільшовиків" як втілення "головного ворога нацизму і німецької раси", згідно з визначенням самого Гітлера, необхідний, як мінімум, ретельний аналіз події. А такого якраз немає. Більше того, Ю. Краснощок, як свідчить навіть побіжна оцінка його "відкриттів", не обізнаний з фактами. Інакше б не заявляв, що фашистські власті покарали євреїв як винуватців вибухів й пожеж. Якщо це так, то чому окупанти публічно не афішували винишувальну акцію у Бабиному Яру як помсту. Це ж їхня звичайна практика! Офіційне пояснення: здійснено відселення євреїв з Києва, аби не допустити розправ над ними з боку українців, розлючених пожежами. Отак!

Якби Ю. Краснощек звернув увагу на поводження гітлерівців з київськими євреями з перших годин перебування окупантів у місті і, до того ж, зробив реконструкцію заходів, пов'язаних з підготовкою грандіозної, небувалої раніше розстрільної акції, то міг би переконатися: вибухи й пожежі були використані як привід для масового вигублення євреїв, а наміри щодо цього визріли ще до приходу фашистів до Києва. Якщо у Західній і частково Правобережній Україні, а також у Польщі запроваджувалися гетто, то на сході нацисти вдалися до "остаточного вирішення єврейського питання" шляхом проведення масових одноразових винищувальних акцій. Вересневій м'ясорубці у Бабиному Яру передували поголовні розстріли євреїв Житомира, Бердичева, інших міст і містечок, де ні вибухів, ні пожеж не було... У провінції можна було обійтися без виправдальних версій.

Отже, у статті Краснощека невідомо чого більше — кон'юктурної недобросовісності чи елементарної некомпетентності. Скоріш усього — досить і того, й іншого. Твердження творця нового міфу, до того ж, до смішного безапеляційні й категоричні. Все йому відомо. І те, що "Сталін оскаженів", дізнавшись про проголошення Української держави 30 червня 1941 р. (звідки Краснощок знати про настрої Сталіна?), і те, що Гітлер "особисто наказав" розстріляти київських євреїв (жодного документального підтвердження цього історикам не відомо, хоча, звичайно ж, "фюрер" — головний винуватець геноциду євреїв), і те, що центр столиці України мінував І. Г. Старинов (його у Києві, навіть в Україні в цей час взагалі не було), і те, що вибухи в місті припинилися 28 вересня (насправді, вони продовжувалися й пізніше, коли було зруйновано будинок міської Думи, Успенський собор Києво-Печерської лаври). Пишається, що йому навіть "вдалося дістати копію" довідки КДБ про діяльність розвідника І. Д. Кудрі. Хоча навряд чи варто було настільки утруднювати себе: вказаний документ опубліковано в збірнику документів "Киевщина в Великой Отечественной войне". Як тут не сказати: ай да Краснощок, ай да молодець! Звичайно, можна було б і не звертати увагу на ці безглузді "сенсації", якби вони не подавалися на "повному серйозі" та ще й в урядовій пресі.

До речі, саме газетні автори є сьогодні найзаповзятливішими міфотворцями. Йдеться про вульгарний різновид квазіісторії, базований на домислах та припущеннях некомпетентних, подекуди навіть малограмотних людей, які дістали доступ до нерозбірливих засобів масової інформації і намагаються самоутвердитися на ниві "історичної правди". Для таких писучих "відморозків" не існує історичної науки, відсутні і гальма у вигляді здорового глузду чи етичних норм.

Прикладом подібних тлумачень подій історії минулої війни та "східної політики" нацистського рейху є серія статей у газеті "Новое время" (червень 1998 р.) про фашистський окупаційний режим. У них в профанаційному стилі з ніг на голову ставляться загальновідомі абсолютні істини. Автор, якийсь Леонід Ісаков, пише: "...Переміг би Гітлер комуністів, відкинувши їх за Урал (як і було задумано), у будь-якому разі окупанти не затрималися б на чужих землях. Усе це вже було в історії: всі імперії благополучно розвалилися, і Гітлер коли-небудь помер би (вірніше, його вбили б), і загарбники повернулися б додому, що їм робити у чужих країнах, а народи, що залишилися, зрештою, запровадили б свій лад, не виключено, що демократичний..." Наведена цитата далеко не остання перлина бундючного невігластва Л. Ісакова. Однак не автор викликає подив, з ним, здається, все ясно, а редакція газети...

Штучно сформовані антинаукові концепції і кліше беруться на озброєння сучасними партійно-політичними колами при доведенні "своїх прав" на історію Другої світової війни. До найприкріших серед бруталь-

них пересмикувань можна віднести тезу про "окупацію" Червоною армією території України замість вигнаних нею фашистських загарбників. Не кажучи вже про те, що українська територія в усіх її частинах була легітимною складовою тодішнього СРСР, визнаною, до того ж, міжнародним співтовариством на чолі з лідерами країн антигітлерівської коаліції США та Великобританії, і, отже, юридичне поняття "окупація" тут просто недоречне. Такі твердження, особливо гучні під час святкувань українською громадськістю Днів Перемоги і Днів Визволення, допікають до живого не тільки ветеранів битви за Україну, їхніх близьких та однодумців та й просто скільки-небудь порядних людей.

Не витримують такої наруги, здавалося б, далекі від буднів українського суспільства іноземці українського походження. Вони шлють в Україну свої дописи, висловлюючи обурення з приводу необачних, навіть огидних вимог крайньо правих кіл скасувати свято визволення України від фашистів та Дня Перемоги. Ветеран канадської армії і учасник боїв за визволення країн Західної Європи М. Гринчишин писав: "Кожен, хто вивчає події об'єктивно, вміє їх правильно оцінити, вважає, що визволення України від німецько-фашистських агресорів було справжнім, дійсним визволенням. Де була б Канада, де був би увесь світ, якби переміг Гітлер?"³¹. А що можна протиставити листу Ф. Якименка з Великобританії, який стривожений твердженнями, нібито у Другій світовій війні Україна не була визволена і що місце одного окупанта — німецького заступив другий — радянський. "Це глибока, м'яко кажучи, недоречність..., шкідлива для України," — переконаний автор допису. "Це кривдно для ветеранів Великої Вітчизняної війни української національності, котрі гинули смертю хоробрих за врятування України, її народу". "Що ж до українського патріотизму, то я сказав би так: патріот, який доводить свій патріотизм на своєму співвітчизнику, небезпечніший за зрадника", — завершує свого листа Ф. Якименко³².

Як засіб самозахисту нині Верховною Радою видано Закон про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Ряд його положень, спрямованих на охорону пам'яток історії титанічної битви українського та інших народів проти фашистської навали, збереження пам'яті героїв та жертв війни тощо, слід, безумовно, вітати. Проте деякі статті Закону не сприймаються беззастережно. Пропонується "не допускати фальсифікацій" в наукових та інших працях, публікаціях преси. Тут необхідно було розтлумачити, що саме мається під поняттям "фальсифікація", аби уникнути надто довільного розуміння цього визначення різними політичними угрупованнями. Це дуже непросте питання в умовах сучасного українського суспільства з його багатопартійністю, наявністю принаймні півдюжини ідеологій, комерційними видавництвами і органами масової інформації, і усе це — за відсутності цензури. Чи не спричинить ця стаття Закону нову хвилю змагань між "лисенківцями", з одного боку, і "морганістами-вейсманістами", — з другого?

На наш погляд, єдино ефективну перепону фальсифікаціям історії України періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн можуть і мусять поставити політичне незаангажовані й чесні професіонали і-дослідники. На жаль, в Україні їх поки що обмаль.

III. ЗАВДАННЯ ДОСЛІДНИКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ХХІ ст.

Нагальне завдання — поглиблений науковий пошук

На догоду офіційній ідеології, яка приписала науковцям однозначно вважати Велику Вітчизняну війну "всенародною війною на захист соціалізму", радянська історіографія відкинула як несуттєві геополітичний, клі-

матичний, демографічний, національно-релігійний фактори війни; в ній не розкривалася також справжня роль лідерів і тоталітарно-експансіоністської ідеології у перебігу воєнно-політичних подій, замовчувались і національно-патріотичні почуття народу, такі його безцінні якості, як витривалість і здатність до самопожертви, ратна відвага й кмітливості тощо.

Осмислюючи воєнну епоху й визнаючи, що на Сталіні і його оточенні, так само як на Гітлері та нацистському уряді, лежить відповідальність за її розв'язання, ми все ж не можемо ставити на одну дошку сталінське керівництво з його антинародним курсом і власне народ, що був далекий від експансіоністських замірів "вождя" і, зрештою, став жертвою цієї політики. Маємо констатувати, що народні маси сприйняли німецьку агресію як загрозу своєму існуванню. Друга світова війна одразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала для народу визвольною, справедливою, Вітчизняною.

Останнім часом виникла полеміка навколо змісту поняття "Велика Вітчизняна війна". Певна частина істориків як вітчизняних, так і зарубіжних, вважаючи це поняття не досить обґрунтованим у науковому відношенні, сприймають його скоріше як пропагандистське гасло. І тут треба нагадати, що поняття "Вітчизняна війна" вперше вживе Й. Сталін у його виступі по радіо 3 липня 1941 р. А в його наступних документах та виступах вже використано й поняття "Велика Вітчизняна війна" (зауважимо, що саме характер "вітчизняних війн" мав і рух Опору в інших країнах, поневолених фашистами). Як і попередня Вітчизняна війна 1812 р., вона мала патріотичний характер, оскільки велася за врятування Вітчизни, до того ж, не була і однопартійною чи однокласовою. Але справа в тому, що нині виявилася давно приховувана істина: не все суспільство дотримувалося (і дотримувалося у роки відсічі фашизму) єдиної оцінки характеру війни. Дехто вважав і вважає її загарбницькою з боку Радянського Союзу.

На нашу думку, суперечка навколо назви війни є надуманою. Справді, війна велася між двома тоталітарними режимами. Проте для українського, російського та інших народів нацистська загроза була смертельно небезпечною — фашизм вів тотальну війну на тотальне знищення. Війна проти третього рейху була, отже, тотальною війною за врятування від знищення і Вітчизни, і самих цих народів.

Вважаємо доречним використання паралельних назв без будь-якого ідеологічного навантаження. Так, кілька загальновживаних назв, крім офіційної — "Вітчизняна війна", має війна Росії проти навали військ Бонапарта у 1812—1813 рр. Російсько-німецька війна 1914—1918 рр. також спочатку називалася "вітчизняною", потім — російсько-німецькою, далі — імперіалістичною і, нарешті, — Першою світовою. Чому ж війна СРСР проти фашистського агресора повинна мати лише одну офіційно затверджену назву — Велика Вітчизняна війна? Адже не для всіх ця війна була війною за Вітчизну, "вітчизняною", "українською", позаяк не всі вважали СРСР своєю Вітчизною. Для таких людей війна не була вітчизняною. І ніякої крамоли в іншій назві не можна углядіти, бо якщо вираз "війна між Радянським Союзом і Німеччиною" сприймається нормально, то чому ж негативну реакцію повинне викликати формулювання: "радянсько-німецька війна"?

І взагалі, хіба, зрештою, так важливо у науковому відношенні, як називатиметься війна 1941—1945 рр.? Головне, як нам здається, не в тому, аби будь-що зберегти канонічну назву. Назва, зрештою, може бути довільною. Головне — зберегти пам'ять про війну як визвольну, справедливу, народну.

Сталінський уряд, спекулятивно використовуючи у власних цілях корінні інтереси народу і прикриваючись гаслами народної вітчизняної вій-

ни, проводив політику, що за своєю суттю далеко не в усьому відповідала народним ідеалам, а швидше була спрямована на зміцнення сталінського режиму. Тому, розмежовуючи такі категорії, як "сталінізм" і "народ", не можна не бачити подвійного характеру війни, що її вів Радянський Союз: з одного боку, війни народної, справедливої, визвольної, а з другого, — експансіоністської, оскільки саме такими ставали її цілі на кінцевому етапі, вийшовши за межі завдань, пов'язаних лише з розгромом агресора. Ї експансіонізм цей впливав з більшовицької концепції світової революції, з природи самого сталінізму. Але при чому тут радянський воїн? Його ж чекали поневолені фашизмом народи як визволителя. Ї він не пошкодував крові, щоб до кінця виконати свою визвольну місію.

Ідеологізована історіографія, що служить будь-яким партійним інтересам, себе остаточно вичерпала. Вона не могла і ніколи не зможе задовольнити запити суспільства у цілому, тим більше — оновленого, демократичного суспільства, яке не без труднощів формується в сучасній Українській державі.

Концептуальні корективи — веління часу, і спрямовані вони на збереження пам'яті в поколіннях української людності про Другу світову і Велику Вітчизняну війни. Не завадило б певною мірою звернути увагу і на європейські координати історіографії. До речі, процес концептуальної вираженості, що розпочався в 90-ті роки у східнонімецькій історіографії під впливом об'єднавчих процесів з ФРН, мав не тільки її осучаснити, а й олюднити. Застосована в ході модернізації експозиції знаменитого музею "Берлін-Карлхорст", вона поставила на меті: 1) не героїзувати війну, але відобразити в усіх прикростях, притаманних їй; 2) з музею слави Червоної армії зробити музей антивоєнної спрямованості. Наслідком є те, що замість героїв на передній план виступили звичайні люди, брязкання зброєю замінив показ несумісності смерті і життя.

Може є тут над чим замислитися і нам? Тим більше, що повернення до сталінсько-брежнєвської історіографії вже не уявляється можливим хоча б тому, що не витримали перевірки часом її теоретичні підвалини. Вони навряд чи сумісні з ідеологічними цінностями нового, по суті, суспільства, де вже реально існують приватна власність, багатопартійність й ідеологічний плюралізм.

Проте, з іншого боку, непокоять уперті намагання нав'язати українським дослідникам та громадськості не в усьому бездоганні концепції й бачення зарубіжних учених. Звичайно, нікому не дано позбавляти їх права на своє бачення історичного процесу, на оцінку тих чи інших явищ в Україні. Але ж неприпустимим є і таке, щоб вітчизняні державні установи (міністерства, відомства чи служби) брали як орієнтир у своїй роботі концепції, теорії, розроблені за кордоном, які не поділяють провідні вітчизняні історики та наукові інституції, або школярів і студентів вчили за підручниками, складеними іноземцями.

Такі погляди подибуємо, зокрема, у деяких сучасних програмах з історії України, а також у підручниках для шкіл та вузів та інших супермодернових виданнях. Події на радянсько-німецькому фронті тут зведено до кількох рядків. Не згадуються великі воєнні кампанії, які відбувалися на її території, — оборона Києва та Одеси в 1941 р., Севастополя — в 1941 — 1942 рр., Корсунь-Шевченківська битва (1944 р.) тощо. Забуто й імена видатних полководців та воєначальників, у тому числі українців за походженням. Подібна легковажність щодо історичної правди, особливо у підручниках, взагалі скасовує один з найважливіших періодів історії України, деформує висвітлення історичного процесу в цілому. Наголосимо: "незручні" історичні явища і факти слід не викреслювати, а пояснювати, що

набагато важче, але ж і набагато ефективніше й корисніше для суспільства та його самопізнання.

У процесі очищення історичної науки, праць істориків від ідеологічних наростів та пухлин необхідно зберегти головні її набутки — боротьба українського та інших народів проти нацистських завойовників, безумовно, була справедливою, визвольною і вирішальною роль у ній відігравали стійкість і звитяга народу, для якого війна була трагедією катастрофічних масштабів.

Теорія — шлях усунення історіографічних збочень

За останні роки в обстановці відносної гласності усунуто ряд найбільш кричущих перекирвань в історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Можливо, заслуга в цьому не стільки істориків, скільки журналістів і публіцистів. Саме завдяки їм світло правди пролилося на міцно, здавалося б, сконструйовані агітпропівськими фахівцями напівміфічні епізоди й життєписи, пов'язані з "Молодою гвардією" і безслідним зникненням її керівника, героями-панфіловцями, яких було не 28, а значно більше, вчинками Олександра Матросова і Миколи Гастелло, які загинули героїчно, але зовсім не так, як описано в літературі, заплутаною історією так званого "матчу смерті" в Києві та ін.

Очищені від міфологічних оздоблень ці та інші епізоди не тільки не втратили переконливості, а й набули більшої реалістичності та життєвості як свідчення іманентного, а не надуманого героїзму народу в боротьбі з найлютішим ворогом. Нові погляди і тлумачення подій війни знаходимо і в останніх творах, написаних чесними письменниками-фронтовиками В. Некрасовим, В. Кондратьєвим, В. Астаф'євим, О. Карп'юком, Г. Лобасом, В. Карповим, А. Дімаровим, П. Супруненьком, О. Сазоненком та ін.

Нині, коли "табу" на вільне слово нібито знято, більш доступними для дослідника стали архіви, зарубіжна література і, здавалося б, можна, нарешті, у спокійній обстановці з'ясовувати заплутані питання, розставляючи крапки над "і", історики, які хочуть мати чисте сумління, продовжують відчувати моральний дискомфорт. Причини цього — заполітизованість суспільного життя, невміння та й небажання різних громадських кіл, що втягнулися у протистояння і "зліва", і "справа", сприймати історію як науку, намагання нав'язати дослідникам осучаснене політизоване бачення історичного процесу, власне розуміння історичної правди.

Дослідницький пошук істориків дратує людей воєнного покоління. Так уже, мабуть, влаштована людська пам'ять, що зберігає лише приємні хвилини, а роки, сповнені жажі і поневірянь, стираються з неї. Ветерани війни небезпідставно пов'язують себе, сенс свого життя з найбільшим звершенням ХХ ст. — розгромом фашистських претендентів на світове панування. Крах СРСР, банкрутство КПРС та девальвацію радянської офіційної ідеології й історіографії, зокрема тієї її частини, що стосується Великої Вітчизняної війни, сприйнято основною масою воєнного покоління як втрата сенсу всього життя. Ї треба зрозуміти цих людей, коли вони намагаються захистити свої ідеали, свою правду, за яку кров проливали, не допустити їх забуття.

А саме на забуття розраховують протилежні наuzzi партійні угруповання, вдаючись до відомих методів обструкції, пересмикування фактів і тлумачень, прямих вигадок, навішувань ярликів на нелюбих авторів. Орієнтовані на приховування істини, вихваляння війни як такої, вони "від імені і за дорученням широких народних мас" вступають у бій з наукою, силкуються своєю нетерпимістю і навіть агресивністю збити чесних дослідників

з курсу на відтворення правди Історії, намагаються втягнути Істориків у політичні ігрища, зірвати невідворотний процес з'ясування істини.

Війна проти історії зайшла так далеко, що викликає занепокоєння керівництва держави. Виступаючи на урочистому засіданні, присвяченому 54-й річниці Перемоги, Президент України Л. Д. Кучма говорив: "Я проти того, щоб хтось самочинно присвоював собі роль судді і виносив поспішні чи тенденційні вирoki минулому, не завдаючи собі клопоту пошуком аргументів, не обтяжуючи себе повним та об'єктивним аналізом. Залишимо все це вченим-історикам"³³. Ці слова уявляються єдино правильним дороговказом.

Сьогодні під тиском інформаційної лавини розвалюються беззастережні й непохитні, як здавалося донедавна, історіографічні постулати, що десятками років вважалися єдино правильними і не підлягали ніякому критичному переглядові. Міцно змонтовані у цільну конструкцію історіографічних обґрунтувань "загального історичного процесу", вони подавалися так, щоб у необізнаній людини не залишалося жодних сумнівів у їх невідворотності та безальтернативності. Нині ця конструкція рухнула.

Щоб виправити становище в історіографії, необхідно рішуче відмовитися від наслідків заідеологізованості й заполітизованості історичних знань. Лише за цих умов можуть бути подолані такі прищеплені історичній науці болячки, як кон'юнктуризм й славослів'я, апологія і тенденційність, тобто вади, що зумовили зниження її авторитету в народі і змушують частину розчарованих офіційною історіографією читачів шукати відповіді на численні запитання у сумнівних працях непрофесіональних істориків та журналістів.

Найнадійнішою базою нової вітчизняної історіографії є теорія історичної науки. Тим часом саме у цьому вона, на жаль, серйозно кульгає. Теоретичний бік історії Другої світової війни взагалі лишається майже не розробленим. Цьому заважало і заважає існуюче донині засилля ідеологічних стереотипів, абсолютизація деяких закріплених постулатів, схильність до штучного випрямлення історичного процесу. Перебуваючи в полоні догматизму, заполітизовані історики не помічають навіть загально-відомих істин, заплутуючи очевидне, збиваючи людей з пантелику. Один з таких ортодоксальних істориків безапеляційно твердить: "Таким чином, на запитання про те, чи була війна неминучою, можна відповісти "ні"³⁴.

І все ж війна Німеччини проти Радянського Союзу була-таки неминучою. Ідею пошуку "життєвого простору", придбання "німецької Індії" на Сході, ідею, що не один десяток років виношувалася кайзерами і політичними діячами Німеччини, Гітлер взяв на озброєння націонал-соціалістичної партії. Відверто імперіалістична загарбницька війна гітлерівського рейху прикривалася захисними гаслами "боротьби проти Версальського договору" і "боротьби проти іудео-більшовизму". А правда криється у знаменитій цитаті з не менш "знаменитого" гітлерівського опусу "Майн кампф": "Ми починаємо з того, на чому зупинилися шість століть перед тим. Ми припиняємо віковичне німецьке устремління на південь і захід Європи і звертаємо погляд на країну на Сході... Коли ми сьогодні говоримо в Європі про нові землі, ми можемо у першу чергу думати лише про Росію і підлеглі їй прикордонні держави..."³⁵.

Отже, нацизм, гітлеризм були синонімами загарбницьких війн, його "modus vivendi". І доки існував нацизм, війна у Європі, війна проти СРСР була неминучою. Ніяка система колективної безпеки — ідея утопічна від початку до кінця — не могла їй перешкодити.

І хоч сучасні теоретичні узагальнення й до сьогодні не встигають за зливою інформативно-емпіричних даних, можна впевнено твердити, що й

ідеологами радянської марксистсько-ленінської історіографії вже "не працюють". В усякому разі, не уявляються такими незаперечними "закономірності перемоги", викладені у вигляді "незмірних переваг соціалізму" і перелічені у п'ятитомному виданні Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — "Історії Комуністичної партії Радянського Союзу": соціалістичний спосіб виробництва, суспільний лад, соціалістична ідеологія, морально-політична єдність суспільства, організаторська та керівна роль комуністичної партії. До речі, як з'ясується, сам Сталін не дуже-то й тишив себе тим, що народ воює виключно за ці ідеали. Посол США в СРСР у роки Другої світової війни Аверелл Гарріман згадував, як у вересні 1941 р. Сталін визнав у розмові з ним: "У нас немає ніяких ілюзій щодо того, ніби вони (руські люди) б'ються за нас. Вони б'ються за матір-Росію" ³⁶.

Звичайно, легковажним було б заперечувати мобілізаційні можливості в екстремальний воєнний час системи централізованого управління суспільством і господарством з розподільчою функцією або сумніватися в моральній згуртованості переважної більшості народу перед лицем смертельної ворожої небезпеки. Але твердити про якісь абсолютні переваги підстав нема. Адже кожна з воюючих країн, незалежно від її соціального ладу чи пануючого режиму, на час війни вдавалася до мілітаризації економіки, запроваджувала систему централізації особливих мобілізаційних заходів у суспільстві. Перевагу мали найрадикальніші з них. Немає вагомих підстав перебільшувати роль комуністичної партії як абсолютного лідера суспільства: не допустивши до участі в суспільних справах інші політичні сили, вона просто змушена була повністю перебрати цю функцію на себе. Чим же тут пишатися?

Навряд чи може задовольнити й ідеологізоване пояснення причин початку Другої світової війни. Обстановка гласності, з одного боку, і залучення до наукового обігу нових джерел, — з другого, дають можливість по-новому висвітлити історію зародження світової бійні та визрівання нацистської агресії проти СРСР, особливо зловісну роль у цьому тоталітарних сил — їхніх ватажків Адольфа Гітлера і Йосифа Сталіна, хоч зрозумілим і незаперечним є те, що війна велася не між ними, а між коричневою чумою та рештою світу.

Поборники концепції змови сил міжнародної імперіалістичної реакції як єдиної причини виникнення Другої світової війни цілковито заперечують авантюристський і небезпечний характер зовнішньополітичного курсу гітлерівського і сталінського урядів. Вони з наївною риторичністю запитують: невже могла одна особа — Сталін чи Гітлер — інспірувати війну? Але ж ті самі автори зовсім інакше оцінюють роль особи, "вождів" в історії, коли, скажімо, звинувачують особисто Михайла Горбачева у розвалі Радянського Союзу і блоку країн Варшавського договору.

Ті ж до особистостей "вождя" і "фюрера", то можна пошукати їхню взаємну спорідненість. Недарма ж Гітлеру приписують такі слова: "Коли я завоюю Росію, то правителем під німецьким контролем поставлю, звичайно, Сталіна, тому що ніхто краще за нього не вміє поводитися з російським народом". Хтозна, який відсоток у цих словах жарту, а який — здорового глузду.

Подібність багато в чому "вождя" і "фюрера" (соціальне походження, самоосвіта, один — початківець-поет, другий — такий само художник, зневага до простих людей, ненависть до інтелектуалів, аристократів, агресивність тощо) впадає у вічі. Сталіну і Гітлеру багато чого подобалося одне в одному. Так, Гітлер нахвалював "сталінські п'ятирічки", Сталін — те, як Гітлер розправився з опозицією. Незважаючи на спільні риси, передусім методи досягнення світового панування, Сталіна і Гітлера розділяла ідеологічна прірва між інтернаціоналізмом одного та расизмом другого.

Історія війни карає за незнання її уроків

Не буде зайвим повторити, що жодна інша подія бурхливого і жорстокого ХХ ст. не залишила такої глибокої борозни в пам'яті народній і в душах людських, як Друга світова війна, війна небувалих масштабів, яка розколола майже все це століття на три епохи: довоєнну, воєнну і повоєнну. Нині у буремних звершеннях перехідної епохи, коли швидко знецінюються і забуваються недавно ще, здавалося б, непорушно-монументальні, епохальні події та історичні особи, ще виразніше вимальовується всесвітньо-історичне значення Перемоги країн антигітлерівської коаліції над блоком фашистських держав, в якій (і це не можна забувати!) вирішальна роль належала Радянському Союзові. Завдяки ролі СРСР, у тому числі Української РСР, у розгромі фашизму в країнах Західної Європи утвердилися демократія та прогрес, матеріальне благополуччя. Вони великою мірою завойовані кров'ю радянського солдата.

Так само не можна забувати і неймовірні збитки СРСР. Людські втрати — це те, що найбільше вражає, коли поглянути на Другу світову війну з піввікової відстані. Божевілля цілеспрямованого обезлюднювання, здається, ще ніколи не досягало таких апокаліптичних масштабів. Людство втратило — і це відчутно навіть сьогодні — приблизно 60 млн загиблих, тобто у 6 разів більше, ніж у Першу світову війну. З цієї моторошної цифри загиблих майже половину становлять втрати лише однієї з воюючих країн — Радянського Союзу.

Підкреслюючи незаперечний факт, що саме радянсько-німецький фронт був головним в Європі під час Другої світової війни і як зусилля, так і втрати СРСР були набагато більшими, ніж його союзників, не слід зосереджувати увагу лише на "престижних" моментах, тобто на показниках вирішальної ролі СРСР у досягненні перемоги над фашистським агресором. Необхідно показати і те, що стоїть за цим, своєю суттю досить-таки сумним явищем. Одна з причин астрономічних втрат є об'єктивною: це спроба реалізації Гітлером небувалої за масштабами експансіоністської програми здобуття життєвого простору і встановлення світового панування "вищої арійської раси", її складовими були колонізація сходу методами тотального обезлюднення і пограбування захопленої території, заселення її десятками мільйонів німців з одночасним знищенням соціалістичного ладу та його ідеології. Другою причиною неймовірних поразок і втрат були суб'єктивні прорахунки і помилки у передвоєнному зовнішньополітичному курсі СРСР, внаслідок чого Радянський Союз був втягнутий у світову війну за найнесприятливіших обставин.

Згубність прорахунків сталінського одноосібного диктаторства, як і гітлерівської загарбницької політики, чи не найбільше відчула Україна — один з головних об'єктів агресії і одна з перших республік, яка опинилася у вирі світової війни. Але український народ не був лише жертвою фашистів. Переважна його більшість знайшла сили, аби стати на боротьбу проти поневолювачів. Війна проти зухвалих гітлерівських завойовників була народною, справді "українською", навіть "всеукраїнською", оскільки фашисти оголосили її не тільки Україні, а й всьому українському. У свою чергу, населення піднялося на боротьбу за існування українського етносу, України як такої.

Український народ однозначно і рішуче виявив несприйняття ідеології фашизму, оголосив йому боротьбу не на життя, а на смерть, відрядив до Збройних Сил, формувань радянських партизанів понад 6 млн своїх синів і дочок. На заході республіки десятки тисяч їх влилися в Українську повстанську армію, місцеві загони якої нерідко навіть всупереч політичним розрахункам керівництва ОУН чинили опір окупантам.

Якщо спробувати коротко передати основну суть буття українського народу, народу-антифашиста, в роки війни, то це — трагедія і героїзм безприкладного боріння в ім'я виживання як нації з майбутнім. Війна з її кров'ю та жахами стала для народу України не тільки трагедією. У героїчній, виснажливій та кровопролитній боротьбі він ціною неймовірних втрат — загинув цвіт нації — відстояв Батьківщину від поневолення німецькими загарбниками.

Так вже склалося, що на кожному новому повороті буття українського суспільства різко даються взнаки хронічні больові точки його вельми складної і драматичної історії. Будь-який спостережливий дослідник не може не помітити, що багато чого в сучасній історії суспільства перегукується з воєнною та повоєнною епохою 40-х років. Тоді закінчувалася війна "гаряча", нині — "холодна". Проблеми, що залишили ці війни у спадок нинішньому поколінню, певною мірою схожі.

На межі 40-х років народ-переможець вступив у нову, незвідану епоху. Суспільство 1945 р. було вже не тим, що в 1941 р. Війна потрясла його до самих підвалів. І не тільки потрясла, а й оновила. Надто вже багато з'явилося таких людей, які, потрапивши в силу обставин на території європейських країн, ознайомились з життям інших народів, і таких, хто, пізнавши гіркий досвід фашистської окупації, новими очима подивився на справжню суть свого буття. Ці люди, позбуваючись ідеологічної зашореності, дотикнулися демократичних цінностей, ставали, зрештою, непримиренними противниками тоталітаризму як гітлерівського, так і сталінського зразка.

Це нове явище не залишилося непоміченим правлячими колами суспільства, їхнім обов'язком було ґрунтовно відкорегувати концептуальні засади дальшого поступу. Адже народні епопеї таких глобальних масштабів та наслідків, як Друга світова війна, мають важливу особливість: вони дають привід суспільству переосмислювати минуле, заново усвідомлювати себе у світовому просторі, визначити історичний сенс свого буття, побачити нові орієнтири, контури перспектив і горизонтів.

Шлях такої болісної переорієнтації пройшли народи країн, що зазнали поразки у війні. Нові керівники Німеччини і Японії на руїнах своїх країн зуміли побачити історичні перспективи. Політики "післявоєнної хвилі" розпізнали майбутнє не у воєнному, а в науково-технологічному реванші. Без збройної експансії, захоплення чужих територій у післявоєнних Німеччині, Італії, Японії були вирішені, причому в найбільш раціональному варіанті, саме ті проблеми, котрі так несамовито, відчайдушно, "залізом і кров'ю" намагалися вирішити їхні попередники.

На жаль, по-іншому склалася доля країни, що винесла основний тягар війни і перемогла в ній. Тут революціонери-догматики формації початку століття продовжували міцно тримати кермо влади. Вони не хотіли помічати, наскільки війна і пов'язані з нею катаклізми змінили суспільство, що народ жадає радикальних змін у соціальній, а особливо в політичній сферах у напрямку демократизації та дебіюрократизації суспільного ладу, деколективізації сільського господарства. Промова Сталіна на засіданні у Великому театрі в лютому 1946 р. не залишила жодних сумнівів: ніяких змін на краще в країні не відбудеться, слід готуватися до нового витка у "загостренні класової боротьби".

Внаслідок кардинальних прорахунків у визначенні повоєнного курсу незримий, але відчутний у передвоєнні та повоєнні роки розкол суспільства продовжував у післявоєнний час поглиблюватися. В той час, коли офіційна пропаганда настійно декларувала тезу про монолітну єдність радянського суспільства, небувало його згуртованість навколо комуністич-

ної партії, партійні "верхи" дедалі більше відривалися від "низів", партію уперто протиставляли народові, розрекламовані ж цінності ніяк не узгоджувалися з реаліями життя.

Одним словом, цілком свідомо було упущено унікальну нагоду зміни епох — воєнної на мирну — для здійснення демократичних перетворень спотвореного тоталітаризмом соціалістичного суспільства. Щоправда, водночас виникає запитання: а чи могла така реформа бути реалізованою в рамках одноосібного диктаторського режиму? Відповідь має бути однозначною, і в ній найрізкіший осуд системи сталінської диктатури. Ніщо інше не завдало такої величезної шкоди соціалістичній ідеї, як сталінщина.

Але слід враховувати і несприятливе міжнародне становище СРСР, постійне протистояння в умовах "холодної війни" геополітичних і воєно-стратегічних амбіцій західних держав, з одного боку, та Радянського Союзу, — з другого. Не реконверсувавши, по суті, економіку в повоєнний період, продовжуючи шалену гонку озброєнь, СРСР дедалі більшу увагу приділяв посиленому розвитку оборонної промисловості, вкладаючи в неї до 80 % капіталовкладень. Україна, яка в 1941 — 1945 рр. розкрила свій великий воєнно-промисловий потенціал, в епоху "холодної війни" стала його закладником. Виробництво зброї гальмувало випуск товарів народного споживання. Декларованої ж мети — побудови соціалізму — мали досягти за "залишковим принципом". Вже на початку 50-х років стало помітним непропорційне розбухання суто воєнного потенціалу, що супроводжувалося ознаками виснаження природних ресурсів.

Разом з тим давалася взнаки "ахілсова п'ята" радянської економіки — її екстенсивний, затратний характер, коли результат повинен досягатися за будь-яку ціну, тобто де-факто не мав ціни, а кількісним показникам віддавалася перевага перед якісними. І тут слід підкреслити, що саме промисловість України, орієнтована на "оборонку", зазнала найбільших деформацій і фактично не могла задовольняти "необоронні" потреби суспільства.

Отож, дедалі більше з'являлося ознак, що система пробуксовує економічно, не розв'язуються соціальні проблеми, а населення впало в політичну апатію. Всі ці хиби правляча верхівка намагалася компенсувати якщо не застосуванням репресій, то залякуванням, моральним терором. Система функціонувала лише завдяки дедалі більшим підхльостуванням її. Робилося все, аби не проводити радикальні реформи суспільства, не ризикувати втратою влади політбюро і партапаратом.

Саме у перші повоєнні роки в суспільстві укорінився і прижився на десятиліття режим партійної бюрократії, що правила країною вже не безпосередньо методом масових кривавих репресій, але пожинаючи щедрі плоди великого сталінського терору й страху, посіяного ним у генах і пам'яті поколінь.

Суперечливий характер радянського суспільного життя нагадував "гойдалки" — надто вже несміливими, половинчастими були спроби його реформування у бік лібералізації та усунення перекосів фальшивої соціально-економічної концепції, орієнтованої передусім на воєнний гегемонізм Радянського Союзу в світі. Наростав на цьому фоні, ставав дедалі дошкульнішим і тиск зовнішніх антикомуністичних сил.

Мету, що її ставили непримиренні вороги Радянського Союзу — нацисти: "стерти СРСР з географічної карти світу", реалізовано було через піввіку після того, як канув у морок історії третій рейх. Те, чого не вдалося здійснити Гітлерові, зуміли зробити об'єднані сили переродженого партійно-радянського бюрократичного прошарку і правлячих кіл країн-переможниць у "холодній війні".

Перемога Радянського Союзу у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах і його поразка у війні "холодній" — дві епохальні віхи всесвітньої історії. Вони залишаються незбагненими до кінця і зберігають значний науковий і політичний інтерес.

Виходить, що чим більше часу віддаляє нас від пам'ятного травня 1945 р. і від завершення "холодної війни", тим більше виникає запитань, знецінюються багато, здавалося б, безумовних цінностей, виникають нові. Але за химерним переплетінням світла і тіней воєнної та повоєнної епох над усе — безсмертя подвигу народу-переможця.

В історичній перспективі його незліченні бідування і жертви не минули даремно: звершено було найголовнішу справу століття — Батьківщину врятовано від поневолення найлютішим, найнебезпечнішим ворогом. Для українського народу розгром фашизму становив подвійну перемогу. По-перше, Україну було врятовано від загарбання третім рейхом та його союзниками, поневолення та вигублення її населення. По-друге, наслідком Перемоги стало здобуття легітимності нових західних кордонів із завершенням процесу збирання у складі Української республіки західноукраїнських земель та Закарпаття. Неймовірно висока ціна фашистської агресії та відсічі їй в історичній перспективі не була марною, ставши фундаментом прийдешньої української державної незалежності.

ПІСЛЯМОВА

Історіософське осмислення Другої світової і Великої Вітчизняної війн як феномена, рубіжної події в історії світу й України впродовж другої половини ХХ ст. слід визначити як першочергове завдання дослідників. Однак таке осмислення матиме сенс лише за умови його спрямування на здобуття вкрай необхідних і актуальних для нас уроків історії. Адже, як застерігає старий афоризм: "Історія не вчителька, а наглядка... Вона нічого не вчить, а лише карає за незнання уроків". Безславна і трагічна поразка Радянського Союзу через 50 років після його славної і доленосної Перемоги — найпереконливіше підтвердження цих слів.

Незалежно від мінливостей суспільного життя й політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспільству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика Вітчизняна війни утвердили своє місце серед найважливіших історичних звершень, пам'ять про які передається з покоління в покоління. Будучи активним учасником цієї велетенської битви народів, український народ зазнав непомірних втрат і бідувань, мужньо боровся і переміг. Попри всі неймовірні труднощі і перешкоди, він зберігся як етнос, заклав фундамент майбутньої незалежної держави, утвердив власні гідність і авторитет, належне місце серед інших націй світу.

²⁴ Т а у л о р А. The second World War. — London, Hamilton, 1975. — Р. 10.

²⁵ Сучасність (Мюнхен). — 1985. — № 10. — С. 65.

²⁶⁻³⁰ Сегодня (Київ). - 1999. - 23 янв.

³¹ Українські вісті (Нью-Йорк). — 1994. — 15 верес.

³² Голос України. — 2000. — 1 квіт.

³³ Ветеран України. — 1999. — 19 трав.

³⁴ Комуніст. - 1996. - №41.

³⁵ Война Германии против Советского Союза, 1941 — 1945. — Берлин, 1991. — С. 23.

³⁶ Родина. - 1991. - № 6-7. - С. 49.